

SA EXAM PAPERS

YOUR LEADING PAST YEAR EXAM PAPER
PORTAL

Visit SA Exam Papers

www.saexampapers.co.za

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA 2 (P2)

2016

TIMARAKA: 80

NKARHI: Tiawara ti2½

Papila leri ri na tipheji ta 28.

PHEJI YA SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO

1. Rhanga u hlaya switsundzuxo u nga si sungula ku hlamula swivutiso.
2. U nga ringeti ku hlaya phepha hinkwaro. Xiya tafula ra nongonoko wa vundzeni leri nga eka pheji ya 4 u ri karhi u fungha nhlayo ya swivutiso leswi vutisiweke eka matsalwa lama u ma dyondzeke nan'waka. Endzhaku ka sweswo hlaya swivutiso u ri karhi u hlawula leswi u nga ta swi hlamula.

3. Papila leri ri na SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A:	Vutlhokovetseri	(30)
XIYENGE XA B:	Novhele	(25)
XIYENGE XA C:	Ntlangu	(25)

4. Hlamula NTLHANU wa swivutiso ntsena, SWINHARHU eka XIYENGE XA A, XIN'WE eka XIYENGE XA B na XIN'WE eka XIYENGE XA C hi mukhuva lowu:

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI
SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO: Hlamula swivutiso
SWIMBIRHI.

XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO: Swa boha
leswaku u xi hlamula.

XIYENGE XA B: NOVHELE: Hlamula xivutiso XIN'WE.

XIYENGE XA C: NTLANGU: Hlamula xivutiso XIN'WE.

5. MAHLAWULELO YA SWIVUTISO EKA SWIYENGE SWA B (NOVHELE) NA C (NTLANGU).

- Hlamula NTSENA swivutiso swa novhele na ntlangu lowu u wu dyondzeke.
- Hlamula XIVUTISO XIN'WE xa XITSALWANA na XIVUTISO XIN'WE xa XIMBANGU. Loko u hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE XA B, u fanele ku hlamula xivutiso xa ximbangu eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa ximbangu eka XIYENGE XA B, u fanele ku hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE XA C. Tirhisa tafula ra nongonoko wo tikamba leri nga eka pheji ya 5 ku vona loko u hlawurile swivutiso hi mfanelo.

6. VULEHI BYA TINHLAMULO

- Swivutiso swa xitsalwana eka vutlhokovetseri swi fanele swi hlamuriwa hi marito ya kwalomu ka 250–300.
- Swivutiso swa xitsalwana eka swiyenge swa novhele na ntlangu swi fanele swi hlamuriwa hi marito ya kwalomu ka 400–450.
- Vulehi bya tinhlamulo eka swivutiso swa ximbangu byi ta lawuriwa hi ntsengo wa timaraka. Vakamberiwa va fanele ku hlamula hi ku kongoma na hi nkhaqato.

7. Landzelela SWILERISO leswi nga ekusunguleni ka xiyenge XIN'WANA na xin'wana.
8. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona eka phepha ra swivutiso.
9. Sungula xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
10. Mpimanyeto wa matirhiselo ya nkarhi.

XIYENGE XA A: 40 wa timinete
XIYENGE XA B: 55 wa timinete
XIYENGE XA C: 55 wa timinete
11. Tsala swi saseka no vonaka.

TAFULA RA NONGONOKO WA VUNDZENI

Nongonoko lowu wu ta pfuna wena mukamberiwa ku hlawula swivutiso leswi u lavaka ku hlamula swona handle ko hlaya phepha ra swivutiso hinkwaro.

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI			
Switlhokovetselo swa ndzawulelo: Hlamula switlhokovetselo swin'wana na swin'wana SWIMBIRHI.			
NOMBORO YA XIVUTISO	MUXAKA WA XIVUTISO	TIMARAKA	NOMBORO YA PHEJI
1. 'Jaha-mukhalabye'	Xitsalwana	10	6
2. 'Ndzi wisise'	Ximbangu	10	7
3. 'Swa ndzi kweva'	Ximbangu	10	8
4. 'U yimele yini?'	Ximbangu	10	9
NA			
Xitlhokovetselo xo ka xi nga ri xa ndzawulelo. Swa boha leswaku u xi hlamula.			
5. 'Hina ke Yehovha?'	Ximbangu	10	10
XIYENGE XA B: NOVHELE			
Hlamula xivutiso XIN'WE.			
6. <i>Mulunguntima</i>	Xitsalwana	25	11
7. <i>Mulunguntima</i>	Ximbangu	25	12
8. <i>Mibya ya nyekanyeka</i>	Xitsalwana	25	14
9. <i>Mibya ya nyekanyeka</i>	Ximbangu	25	14
XIYENGE XA C: NTLANGU			
Hlamula xivutiso XIN'WE.			
10. <i>Hlamba vunwa nandzuwe</i>	Xitsalwana	25	17
11. <i>Hlamba vunwa nandzuwe</i>	Ximbangu	25	18
12. <i>Vukosi i mberha</i>	Xitsalwana	25	21
13. <i>Vukosi i mberha</i>	Ximbangu	25	22
14. <i>Xivoni xa vutomi</i>	Xitsalwana	25	25
15. <i>Xivoni xa vutomi</i>	Ximbangu	25	26

LEMUKA LESWI: Eka SWIYENGE swa B na C, hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana na XIN'WE xa ximbangu. A wu fanelangi ku hlamula swivutiso SWIMBIRHI swa switsalwana kumbe swivutiso SWIMBIRHI swa ximbangu.

TAFULA RA NONGONOKO WO TIKAMBA LOKO SWIVUTISO SWI HLAWURIWILE HI MFANELO.

Tatisa mavangwa lama pfulekeke hi ku tirhisa mfungho wa gwaju (✓) ku kombisa leswaku u hlamurile nhlayo leyi lavekaka ya swivutiso.

Tafula ra nongonoko wo tikamba.

XIYENGE	NOMBORO YA XIVUTISO	NHLAYO YA SWIVUTISO LESWI FANELEKE KU HLAMURIWA	MFUNGHO WA GWAJU (✓)
A. VUTLHOKOVETSERI Switlhokovetselo swa ndzawulelo	1–4	2	
A. VUTLHOKOVETSERI Xitlhokovetselo xo ka xi nga ri xa ndzawulelo	5	1	
B. NOVHELE Xitsalwana kumbe swivutiso swa ximbangu	6–9	1	
C. NTLANGU Xitsalwana kumbe swivutiso swa ximbangu	10–15	1	
LEMUKA:	Eka SWIYENGE swa B na C, hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana na XIN'WE xa ximbangu. A wu fanelangi ku hlamula swivutiso SWIMBIRHI swa switsalwana kumbe swivutiso SWIMBIRHI swa ximbangu.		

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI**SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO****SWILERISO:**

- Hlamula swivutiso swin'wana na swin'wana SWIMBIRHI exikarhi ka swivutiso swa 1–4.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana xa 1, a yi ve na marito ya kwalomu ka 250–300, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI hi endlelo ro xaxameta timhakankulu.

XIVUTISO XA 1 (XITSALWANA)

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula xivutiso lexi nga ehansi ka xona.

JAHA-MUKHALABYE – TA Ngope

- 1 Jaha ra jaha ri nga te tani,
- 2 Vumpohlo byi pyile,
- 3 Vujaha byi wungukile,
- 4 Vutikukumuxi na manyunyu swi ku nkwee!

- 5 Exikarhi ka vakhalabye wo twa hi rito:
- 6 Hi keleni maseve,
- 7 Mambvharambhara ya hlavelela,
- 8 Wo twa hi ku khwaxa ka rito leswaku comela xi hetile.

- 9 Magezi i xilovekelo,
- 10 I xibotha,
- 11 Hi yena ntsumi ya laha byi bavaka,
- 12 Hakunene i jaha-mukhalabye.

- 13 Yena na mati i ximanga ni kondlo,
- 14 Meno yakwe ni ya honci ya antswa,
- 15 Mahlo i langavi ra ndzilo,
- 16 Malanga na swixalu hi le kaya,

- 17 Dyondzo yi n'wi landzurile,
- 18 Vujaha byi n'wi tlurile,
- 19 Kambe comela xi n'wi vukarha,
- 20 Xi n'wi rivata maxangu.

Xopaxopa xitlhokovetselo lexi nga laha henhla u kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke hakona ririmi ku humelerisa nhlamuselo ya xona.

[10]

XIVUTISO XA 2 (XIMBANGU)

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

NDZI WISISE – RK Gum'sani

- 1 Loko dyambu ri ku n'wee!
 2 Un'wana na un'wana u ya ensin'wini yakwe,
 3 Lomu a pfukelaka kona hi masiku,
 4 Wena u teka tindhulwana ta wena hahlu!
 5 U ndzi swondzolota hi tihlo ra xikunguva.
- 6 Wena ntirho wa wena i ku vona ye' mina,
 7 U ndzi himetela hi tihlo ra rivengo,
 8 U ndzi ndzondzometela endzhopeni,
 9 U luma na majejeku onge wo dlaya nyoka,
 10 U ndzi seletela ndza ha hanya leswaku ndzi nga hefemuli.
- 11 Wena loko u ku bulumuku, u ehlekete ye' mina,
 12 Kasi mina ndzi dlele mani?
 13 Loko ndzi tilola milenge u ndzhuti wanga,
 14 U ndzi landzelela na le swihundleni swanga,
 15 U phebelana na nyuku u nga tlheli.
- 16 Hinkwako laha u nga kona u tshama hi mina,
 17 U ndzi funya ndzi kala ndzi ku bii!
 18 Ku nga sali na nsisi wa mhamba lowu,
 19 U kutsa na rhambu u nga siyeli Bobi ya wena,
 20 U khula murhu u tsona ticece,
 21 U lakatsela xikambani xi ku caca!
- 22 Xana u ta languta rini tshanga raku?
 23 Xana u ta hlakula rini yaku nsimu?
 24 Loko wa ha heta nkarhi waku hi mina,
 25 Hi ku lava ku ndzi vona eswirhendzeni swaku,
 26 Leswo mbyana yo dya yin'wana a yi noni wa swi tiva wena?
- 27 Tiva leswi wena macingelani,
 28 Laha ehansi ka tilo ni sava ra nambu,
 29 Leswi u swi endlaka eka mina hi manyanga,
 30 Xana u cingerile exikosini xa wena ke?
 31 ... un'wana munhu u langute wena.

- 2.1 I ncini lexi mutlhokovetseri a lavaka ku wisisiwa eka xona eka xitlhokovetselo lexi? (1)
- 2.2 Tsavula ntila lowu kombisaka leswaku vanhu hinkwavo va pfukela entirhweni. (1)
- 2.3 Hlamusela leswi moya wa mutlhokovetseri wu nga xiswona eka xitlhokovetselo lexi. (2)

- 2.4 U twisisa yini hi ntila wa 26 lowu nge: 'Leswo mbyana yo dya yin'wana a yi noni wa swi tiva wena?' (2)
- 2.5 Ntila wa 21 lowu nge: 'U lakatsela xikambani xi ku caca!' wu ku tisela miehleketo muni ku ya hi loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena? (2)
- 2.6 U vona onge munhu loyi ku vileriwaka hi yena eka xitlhokovetselo lexi loko o xi hlaya a nga titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[10]**XIVUTISO XA 3 (XIMBANGU)**

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

SWA NDZI KWEVA – BM Ngobeni

- 1 Nxavo wa mafurha wu gonya n'hweti ni n'hweti,
2 Vachayeri van'wana va paka swipandza-mananga etigaraji,
3 Ivi va ba hi nenge,
4 Swo tiyela hi lava xikhwama xo enta,
5 Vachayeri vo rila yi oma,
6 Hikuva nxavo wu gonya wu gonyile.
- 7 Hambu vakhandziyi ri va xeke kambirhi,
8 Loko u teka rendzo u fanele wo halaka,
9 Hikuva mabazi ni mathekisi swi minya swikhwama swa vona,
10 Minkhamu yo nuha yo mbvee!
11 Lexi ndzi kwevaka i ku gonya ka nxavo wa mafurha,
12 Yi khupuka hi ntsengo wo bumbula.
- 13 Leswi swi vangela rixaka ku kecela hi vutomi,
14 Riendzo ri kukurheta xuma xo vonaka,
15 Va boheka ku ya xokola na leyi a va yi khonetile lomo,
16 Leyi a yi ri ya ndzindza-khombo,
17 Mbilu yanga ya fufunha,
18 Swi tsandze valava va nga fumbarhela xuma xo nona,
19 Va kale va wa mapa.

- 3.1 Hlamusela leswi mutlhokovetseri a hi lemukisaka swona hi xitlhokovetselo lexi. (2)
- 3.2 Kuma ntila lowu kombisaka leswaku mali ya hela hikwalaho ko tlakuka ka dizele na petiroli. (1)
- 3.3 U nga n'wi khutaza yini mutlhokovetseri mayelana na xivilelo xa yena? (1)
- 3.4 U twisisa yini hi mintila ya 18 na 19 leyi nge: 'Swi tsandze valava va nga fumbarhela xuma xo nona' na 'Va kale va wa mapa.' (2)
- 3.5 Kombisa vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka ntila wa 8 lowu nge: 'Loko u teka rendzo u fanele wo halaka', na wa 14 lowu nge: 'Riendzo ri kukurheta xuma xo vonaka.' (2)

- 3.6 Xana mutlhokovetseri u titwisa ku yini eka xitlhokovetselo lexi? Seketela nhlamulo ya wena.

(2)
[10]**XIVUTISO XA 4 (XIMBANGU)**

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

U YIMELE YINI? – TA Ngope

- 1 U yimele yini we' muntshwa:
2 Ku pfuka ka vafi xana?
3 Kumbe ku vuya ka Kriste?
4 Nkarhi wa ku siya.
- 5 Nkarhi wu koka tin'hweti,
6 Ti pandza mananga ya sala ya hlanganile,
7 Malembe ya dyiwa bi!
8 Hi manana-ntumbuluko.
- 9 Wona ya furhekiwile edulwini ra nyangwa wa nsimbi,
10 Rero i khele ro pfumala vuhumo,
11 Ri rindziwile hi tintsumi ta yena Lonkulu,
12 Ndzi vula yena Mumbi.
- 13 Ndzi pfumelele ndzi ku luma ndleve:
14 Wanuna u ta dya swa nyuku wa yena.
15 Xiya vutomi bya vusokoti,
16 Yi hume u ya juluka.
- 17 U nga tikhomi rihlaya; swa yila.
18 U nga songi mandla; ya tirhise.
19 Tsevukela; u nga lolohi.
20 Yalawo i mahungu ya nampundzu

- 4.1 Hi mintila leyi nga tluriki MUNE, hlamusela leswi u twisisaka swona hi xitlhokovetselo lexi. (2)
- 4.2 Hi wihi ntila lowu hlamuselaka leswaku munhu un'wana na un'wana u fanele ku titirhela? (1)
- 4.3 Mbuyelelo wa 'u nga' eka mintila ya 17 na 18 wu na nkoka muni eka xitlhovetselo? (1)
- 4.4 Xana riencisi 'bi!' ri vula yini eka ntila wa 7 lowu nge: 'Malembe ya dyiwa bi!?' (2)
- 4.5 Xana mutlhokovetseri u hlamusela yini hi ntila wa 16 lowu nge: 'Yi hume u ya juluka'? (2)
- 4.6 Xana swiendlo swa muntshwa loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena laha swa khorwisa ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

(2)
[10]**NA**

XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO (SWA BOHA LESWAKU U XI HLAMULA)**XIVUTISO XA 5 (XIMBANGU)**

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

HINA KE YEHOVHA? – JM Magaisa

1	Ndzi twile ku vulavuriwa hi ku tumbuluka ka tilo na misava,
2	Ndzi twile ku vuriwa: 'A hi endleni munhu hi xivumbeko xa hina'
3	Xana Wantima na yena i xivumbeko xa N'wina?
4	Yehovha!
5	Ndzi twile ku vulavuriwa hi ta tinxaka eBibeleni,
6	Vantima na vona i rixaka?
7	Yehovha!
8	Ndzi twile ku vulavuriwa hi ta tindzimi,
9	Xitsonga na rona i ririmi?
10	Yehovha!
11	Ndzi twile ku vulavuriwa hi ta ku pfuka ka vafi,
12	Va ta pfuka vafi va Vantima?
13	Yehovha!
14	Ndzi twile ku vulavuriwa hi ta tihele,
15	Ti endleriwe Vantima ntsena?
16	Yehovha!
17	Ndzi twile xitshembiso xa tilo,
18	Na hina hi lulamerile ku nghena?
19	Yehovha!
20	Loko swi ri tano Yehovha,
21	A ku dzunisiwe vito raku.
22	Amen.

- 5.1 Hlamusela hungu leri mutlhokovetseri a hi byelaka rona eka xitlhokovetselo lexi hi mintila leyi nga tluriki mune. (2)
- 5.2 Boxa leswi endlaka leswaku xitlhokovetselo lexi xi nga vuriwi sonete? (2)
- 5.3 Xana swivutiso leswo tala leswi nga eka xitlhokovetselo lexi swi nga va swi lava ku hi kombisa yini? (2)
- 5.4 Hikokwalaho ka yini ku tirhisiwile letere lerikulu eka rito leri tikisiweke eka ntila lowu nge: 'Xana Wantima na yena i xivumbeko xa **N'wina**'? (2)
- 5.5 Loko ku ri wena u faneleke ku nyika mutlhokovetseri nhlamulo eka swivutiso leswi, u nga n'wi byela yini? (2)

[10]**NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30**

XIYENGE XA B: NOVHELE**SWILERISO:**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400–450, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI hi endlelo ro xaxameta timhakankulu.
- Lemuka: Loko u hlamula xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa XIMBANGU eka XIYENGE XA B, hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE XA C.

XIVUTISO XA 6 (XITSALWANA)**MULUNGUNTIMA – TH Khosa**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula xivutiso lexi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA A

Briggs a ku hi yena ku ringeta ku nghenelela a vula swin'wani; ko va kwala. Hlongwane a wachutawachuta ni mavoko. Swakudya swa kona se swo dyeriwa ku hatla swi hela. Wayeni Hlongwane bodhlela ro va ra yena. A tlhela a kombela rin'wana a gimeta hi *Irish coffee*. Ku suka kwalaho Briggs a vitana Chavalala va ya yima hi le tlhelonyana. Hlongwane a tshama kwala tsheveni, a ri karhi a vula leti na letiya. Ku ri leswaku Briggs a a lava ku bula na Chavalala hi xiboho lexi nga va kona xa leswaku a a fanele ku rhumeriwa e-Europe laha ku nga ta va na khonferense ya van'wamabindzu va misava hinkwayo. Tanihi muhlanganisi u fanele ku ya vona leswi van'wana va tirhisaka swona.

'This man is still very young to be promoted,' ku vula Hlongwane a byela Briggs, hi rito ro loloha, ra byalwa bya mbafi. Leswi a va nga ri eka tona toleto, Chavalala na Briggs va lo ya emahlweni ni ta vona. Va twanana leswaku va ta n'wi lulamisela mhaka ya phasipoto ni xihahampfhuka. Mhaka leyi ku ta buriwa hi yona mundzuku leri xaka ni mininjhere wa feme Nkulukumba Brooks. Ku hambana ka vona Hlongwane se a ko va vudededeledele a famba a lava movha laha handle.

Laha Xikwembu xi nga pfula kona munhu a nge swi koti ku pfala. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi leswi humelelaka exikarhi ka Hlongwane na Chavalala.

[25]

XIVUTISO XA 7 (XIMBANGU)**MULUNGUNTIMA – TH Khosa**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA B

'Phela mina a ndzi ximunhwamunhwana. Ndzi dya ni valungu mina. Ndzi tiviwa hi valungu. Mali? Mina mali a hi xiphiso. *My problem is not to get money, my problem is how to use it.*' A vula hi ku kukumuxa makatla. 'Hambi swi ri va-Ephraim Chavalala leswiya swi fambaka swi mi xisetela hi ku va swi etleletela lomu tihodela swi dya mali ya feme, swa losa laha ka mina. Mufana xo taniya xi tiva yini?' Loko se hinkwavo va tshamisekile etafuleni Briggs a vitana weta, a n'wi byela ku tisa bodhlela ra wayeni, ivi a hundzulukela lavan'wana. Sasavona na Gloria va lava *passion fruit*, Green a vitana *gin na tonic*. Mukhari a vita hi ntolovelo. Hlongwane a kombisa leswaku a ta lava ku rhanga a nwa byalwa bya *castle* kutani u ta nwa na yena wayeni. *'I'll join you in the bottle of wine,'* ku hlamula Chavalala.

'A hi wena u nga te a wu nwi byalwa?' Ku nghenelela Hlongwane. 'U fela ko ku titlatlambeta u nwa ni lavakulu?' Sasavona hi un'wana wa lava va phirhiwaka hi hanyele ni vulavulele ra Hlongwane. 'N'wina Hlongwane ma tiva ma vava *man!*' ku nghenelela Sasavona. 'Ma vava mavulavulelo ya n'wina ehenhleri ka Ephraim exikarhi ka vanhu. Futhi mi swi nyanyisa hi ku tlhela mi swi vula hi Xilungu. Chavalala i munhu wa tibiya,' ku vula Hlongwane. 'Se leswa wayeni i mhaka ya yini? A hi ku titlakusa xana? A mi tshiki ku khovolelana na ku hlekulana emahlweni ka vambe?' Ku vula Mukhari.

- 7.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi swi vulavulaka swi ri eka wona. (1)
- 7.2 Swimunhuhatwa leswi swi tirha efemeni ya Prestige Publications Enterprises (PPE) leyi kumekaka eka tindhawu timbirhi to hambana, boxa mavito ya tindhawu leti. (2)
- 7.3 I ncini lexi endlaka swimunhuhatwa leswi swi kumeka eka mbangu lowu swi nga eka wona? (1)
- 7.4 Hlongwane u vulavulelela ehenhla a vutisa Chavalala leswaku a hi yena a nga te a nga nwi byalwa ke? Xikongomelo xa yena hi marito lawa ku nga va ku ri ku endla leswaku ...
- Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti landzelaka:
- A Chavalala a ta tekiwa a ri xidakwa hi dayirekitara.
 B Chavalala a ta hamba a xaveriwa byalwa hi dayirekitara.
 C Chavalala a ta hamba a nwa na dayirekitara.
 D Chavalala a ta tsaka a nwa ngopfu. (1)
- 7.5 Hlongwane u ringeta hi tindlela hinkwato ku hlongorisa Chavalala entirhweni kambe wa tsandzeka. Hi ku landza hungu ra tsalwa leri, xana ku tsandzeka ka yena ku vangwa hi yini? (1)
- 7.6 Loko a ku ri wena murhangeri eka feme ya Prestige Publications Enterprises (PPE) a wu ta titwisa ku yini ku va u ri na mutirhi wo fana na Chavalala? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

- 7.7 U vona yi ri mhaka ya kahle ku va Hlongwane a sandza Chavalala emahlweni ka vatirhikulobye ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

NA

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA C

Ku suka kwalaho Nyeleti a tlhelela ehofisini ku ya sungula ku tirha. A fika a pfula xisefo a humesetela tibuku. Mixo lowuya a tshama a kambela marijisitara ya yena ku lava ku vona lomu a a hoxa kona na leswi a a hoxisa xiswona. Endzhaku ka nkarhi a ya ku khigi, hi xirha lexi nga n'wi vangela jele. Loko a xiyisisa a swi vona leswaku cheke leyi kunene yi lo tekiwa. Rijisitara ra yena hinkwaro ri basile ehandle ka kwala mhakeni yoleyi.

Matolo wa kona ri pfariwile kahle. Swi onhakile eka ku pfula hi xamundzuku wa kona laha ku nga tluriwa cheke yin'we, ivi yi tlhela yi ya kumeka yi tirhisiwile eka Ok. Ku na khamba la! Norho wa Nyeleti wu ya emahlweni. A pfulapfula tifayili leswaku a ta tiva lomu a a yimile kona. Lexi n'wi hlamarisaka hi leswaku loko a khomiwile ntirho hinkwawo wa hofisi ya yena a wu yimile. Kasi loko Hlongwane a a ri un'wana a a ta va a vonile leswaku wu pfa wu ya emahlweni. Nyeleti na yena a ngo tivulavulela u tiva yini? Hofisini liya phela Hlongwane a a ehleketa leswaku u hetile hi yona.

Loko ingi Chavalala na yena a a lo fika a khomiwa a yi ta va yi ri ya Maria. Loko ingi mhaka ya yena a yi lo famba hilaha a a yi veke hakona a ku fanele ku ri ni mfumo wuntshwa laha femeni. Kambe sweswi swilo swi n'wi ba xifuva Hlongwane. Xihlamariso xa kona hi leswi loko a fika nimixo a biweke hi mheho ya leswaku Maceke va sarile va rhwala va ya pfaleda.

- 7.8 Boxa vito ra nsati wa Chavalala. (1)
- 7.9 Maria loyi a nga rhumiwa ku ya hakela eka OK a a ta vuyeriwa hi yini loko kungu ra vona ri humelerile? (2)
- 7.10 Hi swihi leswi mutsari a hi lemukisaka swona eka tsalwa leri? (1)
- 7.11 Hlamusela ku yelana loku nga kona exikarhi ka vito ra tsalwa leri na leswi humelelaka endzeni ka rona. (2)
- 7.12 I yini lexi a xi endla Hlongwane a tshemba leswaku a nge voniwi nandzu wa ku yiviwa ka cheke hambileswi van'wana va vanghana va yena a va sungurile ku khomiwa? (2)
- 7.13 I yini lexi endleke Nyeleti a teka nkarhi wo leha a ha pfulapfula fayili ya yena? (2)
- 7.14 Xisihalali i ximunhuhakwa lexi sivelaka ximunhuhawankulu ku fikelela ku navela ka xona. Mlambo i xisihalali eka tsalwa ra Mulunguntima. Seketela mhaka leyi hi leswi a swi endleke eka tsalwa leri. (2)
- 7.15 Hlamusela vumunhu bya Chavalala. Boxa timhaka TIMBIRHI. (2)
- 7.16 Loko maphorisa hinkwawo a mo tirha hi ku chivirika na ku tikarhata ku fana na Mlambo a ku ta humelela yini etikweni? (1)

[25]

XIVUTISO XA 8 (XITSALWANA)**MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mtombeni**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula xivutiso lexi nga ehansi ka wona.

Nyiko yena a a tirha hi matimba ya yena hinkwawo leswaku a ta heta tidyondzo ta yena ta vufundhisi tanihi tata wa yena.

Hi ku pfuniwa hi ntshaho lowu, hlamusela hilaha Nyiko a hanyeke vutomi byo tsakisa tata wa yena hakona na hilaha a tsandzekeke hakona ku landzela ntila wa tata wa yena hi ku tikuma a ngehenile ekhombiyeni.

[25]**XIVUTISO XA 9 (XIMBANGU)****MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mthombeni**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA D

Hiloko va heta ku dya, va huma va ya tibulela le ndzhaku ka yindlu va ri voxu.

Vatswari va vona na Manana Baloyi loyi ingi a a khunguvanyekile ngopfu hi swa n'wana wa yena, a va ha tshamile kwale majaha lawa ya nga va xeweta va ri kona.

Manana Baloyi u yile emahlweni na mhaka ya yena na mufundhisi. U hlamusele leswaku n'wana wa yena u ta ni swilo swo talatala ni tinhundzu tiningi, kambe nhlamuselo ya laha swi humaka kona ni ndlela leyi a swi kumaka hi yona a swi n'wi wisi mbilu.

'Manana Baloyi, leswi swi komba ku hamboloka ni mikhuva yo biha ya leswi swi endliwaka lomuya khotleni. Xana va kona vafana van'wana lava toloveleke ku ta laha mutini wa n'wina lava a twananaka na vona? Vafana lava kumbe va nga va vona va n'wi lahlekisaka kumbe ku n'wi kucetela ku hambuka etindleleni to luluma?' Ku vutisa mufundhisi.

'Tatana mufundhisi, laha kaya a ku tolovelanga mufana na un'we. Ho n'wi vona kwalomu magondzweni ni le mahandzeni ya kona a ri na mitlawa leyi hi nga yi tiviki. Laha kaya wo tshama a ri yexe a tihlayela tibuku. Loko a heta ku hlaya wo huma a famba. Ku vuya na ku ka a nga vuyi swo fana eka yena.'

'Tibuku leti a ti hlayaka i ta muxaka muni, ndzi vula leswaku timhaka ta tibuku leti i timhaka muni? Hikuva manana u vule leswaku xikolo a nga xi lavi, leswi vulaka leswaku leswi a swi hlayaka a swi fambelani ni swa tidyondzo ta xikolo – i timhaka muni leti n'wi nyanyulaka swonghasi-ke?'

9.1 Vuxaka bya vanhu lava va yaka eku tibuleleni endzhaku ka yindlu hi byihi? (1)

9.2 Andlala swiendlo SWIMBIRHI swo biha swa Celela na switandzhaku swa swona. (3)

- 9.3 Kun'wana eka tsalwa leri ku vuriwa leswaku loko Mufundhisi Tlhomandloti a ri karhi a hlava papila ro huma eka Madambi, mihloti a yi ri karhi yi xiririka emarhameni ya yena. Xana leswi a swi vangwiwa hi yini? (2)
- 9.4 Hikwalaho ka yini Manana Baloyi loko a nghena ekaya ka yena loko a vuya hi le ka Mufundhisi Tlhomandloti a twe a tsemeka nhlana? (1)
- 9.5 I yini leswi tsandzekiseke Manana Baloyi ku xiya muxaka wa tibuku leti Mufundhisi a a n'wi vutisa hi tona? (2)
- 9.6 Hlamusela leswi marito lama landzelaka ya vulaka swona: 'Ku vuya na ku ka a nga vuyi swo fana eka yena.' (2)
- 9.7 Xana u vona onge hikwalaho ka yini Celela a nga va nghenisangi vanghana va yena ekaya ka vona? (2)

NA

Hlava ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA E

N'wananga, u nga yingiseli swa ngati ni swa nyama, emikarhini yo tala wa hohola. Ehleketa swa muti lowu u nga velekiwa eka wona, lowu ku kuriseke, wu ku komba hinkwaswo leswi ntamu wa wona a wu swi kota ku ku endlela swona. Tikhome n'wananga, tisindzise ku ndzi yingisela, ku twa rito leri humaka emiehleketweni leyi nga ni tihlo leri vonaka swa khale, swa namuntlha ni swa mundlwanawahaseni. Boha moya wa wena leswaku u va xikombiso xo xonga exikarhi ka Vatsonga va namuntlha.'

'Swa ndzi tikela tatana ku ntshunxa fundzu leri ndzi ri boheke na Soluka. Fundzu leri bohiweke hi ku hlambanya emahlweni ka Xikwembu – hikuva Xi kona hinkwako – hi n'wina tatana mi nga hi dyondzisa ku hlambanya ntsena hi ntiyiso, ntiyiso lowu faneleke ku yima tanihi tintshava ni milambu ya ntumbuluko hikuva ntiyiso i wa ntumbuluko, hi tlhelo ntumbuluko i ntiyiso.'

'Ndza ku alela Madambi, ndza ala ku amukela n'wingi wa Muqhoza vatukulu va mina va va vatukulu va Maqhoza hitlhelo – ndza ala. Lava nhwana wa Mutsonga, va tele ngopfu; teka un'we wa vona, a nga ri nhwana wa Muqhoza. E-e ndza ala.'

Madambi a fubarhele mavoko ya yena hamambirhi ya endla xivuri xin'we a ya veka exifuvuni xa yena; mihloti yi ri karhi yi khapakhapa, milomu yi rhurhumela, marhama ya tshavatana. A tlakusa mahlo a languta tata wa yena exikandzeni.

'Tatana lo a ndzi tswaleke, loyi a ndzi boxeke mahlo ni tindleve, loyi ndzi kuleke ehansi ka ndzhuti wa yena, ndzi ta mi tsundzuxa leswo mi hi dyondzisile leswaku Xikwembu i rirhandzu, na mina ndzi tshama ndzi mi byela hi papila ndza ha ri ekholichi leswaku leswi tsariweke etibukwini swi ringana ni hlanhla rin'we ra swakudya leswi swi nga etafuleni.'

- 9.8 Soluka a a tshama kwihi? (1)
- 9.9 Nyika vonelo ra wena ehenhla ka marito ya Madambi ya leswaku Tlhomandloti u va dyondzisile leswaku Xikwembu i rirhandzu. (2)

- 9.10 Tlhomandloti u byela Madambi leswaku a nga yingiseli swa ngati na swa nyama hikuva eminkarhini yo tala wa hohola. Xana u vula yini? (2)
- 9.11 Kun'wana eka tsalwa leri Tlhomandloti u byela Madambi leswaku loko a ri na mhaka embilwini a a n'wi byele leswaku a ta horisa moya wa yena. Xana mhaka leyi yi hundzukile xikhovolelo hi ndlela yihi? (2)
- 9.12 Swiendlo swa Tlhomandloti eka ntshaho lowu swi ku tisela miehleketo muni? (2)
- 9.13 Loko a ku ri wena u aleriwaka hi mutswari ku tekana na murhandziwa wa wena a wu ta titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena. (1)
- 9.14 Xana u vona Madambi a endlile kahle loko a tiberile ku tshama a nga ha teki nsati un'wana loko o tsandzeka ku tekana na Soluka ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[25]**NTSENGO WA XIYENGE XA B: 25**

XIYENGE XA C: NTLANGU**SWILERISO:**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400-450, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI hi endlelo ro xaxameta timhakankulu.
- Lemuka: Loko u hlamula xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa XIMBANGU eka XIYENGE XA B, hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE XA C.

XIVUTISO XA 10 (XITSALWANA)**HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula xivutiso lexi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA F

MATANATO:	Miyela wena, u nga xavi timhaka to ka u nga ti tivi. Ti ta ku tlimba mikolo loko u ti nghena.
N'WA-XIRHAMI:	Ho vula hikuva mi lava ku tiendla vamunene kasi leta ka n'wina mi lo tshama hi tona. Leswi mi ngo vuya hi xihuluhulu a to mi hisa?
XITLHANGOMA:	A hi tshikeni swihoxo leswi nga endleka hi sungula timhaka ta hina hi vuntshwa. Mhaka yona ho fanela ku yi lulamisa leswaku ku va ni kurhula laha kaya.
N'WA-XIRHAMI:	Rito ra mina ndzi ri kongomisa eka n'wina tatana Xitlhangoma leswaku mi burisana ni makwenu a tshika ku tlanga hi nkarhi a lulamisa swa muti wa yena.
MATANATO:	Mina ndzi ri hambana ni byalwa nsati wa mina na mina ndzi ta hambana na leswi ndzi tidyangataka hi swona.

Hi ku leteriwa hi ntshaho lowu hlamusela leswi Matanato na N'wa-Xirhami va nga dyohelana swona na leswaku swi herise ku yini.

[25]

XIVUTISO XA 11 (XIMBANGU)**HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA G

MATANATO:	Kasi u lo veka yini lexi u xi chavaka emalokhexini?
MAVHAVAZA:	A ndzi vekangi nchumu kambe wena na mina ha swi tiva leswaku hi onhakeriwile hi leswo tala emalokhexini.
MATANATO:	Hi sweswi ndzi ku byelaka leswaku u wanuna wa vutoya wena.
MAVHAVAZA:	Na byona vunghwazi bya vavasati ni byalwa a byi pfuni nchumu.
MATANATO:	U ta hlupheka hi ku tshama u ri karhi u tiputa no chava swilo leswi nga ta ka swi nga humeleli.
MAVHAVAZA:	Siku rin'wana vutoya bya hanyisa phela.
MATANATO:	Se u vula leswaku hi fanele ku tshama hi tikhumbarhetile wonge ho va swikhobana kamundzina?
MAVHAVAZA:	Leswi u swi vulaka a swi vuriwi hi munhu loyi a nga tshama a ya pindzula ejele ku fana na wena.
MATANATO:	Hi swona, ndzi pindzukile ejele kambe hi me yaloyi ndzi humile, a ndzi felangi kona.
MAVHAVAZA:	Se u vula leswo a wu ri ku tiphineni le jele xana?
MATANATO:	Nandzuwe, vutomi a byi hanyiwi kambirhi, byi hanyiwa kan'we ntsena. Ndzi nge tshiki ku tiphina ndzi ku ndzi chava ku ya ejele mina.
MAVHAVAZA:	Hi ta vona hi wena Cauke.
MATANATO:	Ndzi ku byela swona leswaku vutomi byi hanyiwa kan'we, kutani hi fanele ku dyela ha ha hanya. Wena wa ha rivatiwa hi byo vutoya bye bya ka wena.
MAVHAVAZA:	Na mina ndzi vula swona leswaku mina na wena ho hambana hi mavulavulele hikuva loko mina ndzi kokela hala, wena u kokela le ku tivwaka hi nhloko ya wena. Loko wo ya na vona emahlweni vavasati volava u va chachelaka marhonge, u ta tilaya u lo baa! Wolowo i ntiyiso lowu ndzi ku byelaka wona.

11.1 Boxa vito ra ndhawu leyi mbhurisano lowu wu humelelaka eka yona. (1)

11.2 Hikwalaho ka yini vanhu lava va kumeka eka ndhawu leyi u yi boxeke laha henhla? (2)

- 11.3 Kombisa vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka swivulavuri leswi nga laha henhla. (2)
- 11.4 Lexi a xi tsakisa Matanato elokhexini a ku ri ku kuma leswi landzelaka:
Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti landzelaka:
- A Vavasati na byalwa.
B Vanghana vo xuxa na vona.
C Vanghana vo tlanga na vona xitokofela.
D Vanghana vo pfunana na vona. (1)
- 11.5 Kun'wana eka tsalwa leri Mavhavaza u byela Matanato a ku: 'Titlilevha ti ya emalokhexini.' Hlamusela leswi a vulaka swona hi mhaka leyi. (2)
- 11.6 Matanato u byela Mavhavaza a ku: 'Hi sweswi ndzi ku byelaka leswaku u wanuna wa vutoya wena.' Kombisa hilaha marito lawa ya veke xikhovolelontlangu hakona. (3)
- 11.7 U vona onge vito ra tsalwa leri ri thiywile kahle ke? Seketela nhlamulo ya wena. (1)

NA

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA H

MATANATO:	Yanani emahlweni Mugwena.
MAVHAVAZA:	Ndzi vula hikuva Chanki se hi swi twile leswaku i Cauke. Van'wana va ri Cauke i Van Vuuren.
MATANATO:	Njhani xana?
MAVHAVAZA:	Chauke hi leswaku 'xa wu oka,' xi oka ndzilo hikuva Machangana va ri Chauke xa Humba xa vandzilo.
MATANATO:	<i>Ja mani</i> , n'wina se mi ta ni mhaka ma tiva? I mhaka leyi mi vulavulaka yona sweswi.
MAVHAVAZA:	A hi yeni emahlweni hi hlanhla vito ra Sheks. Ri vula yini?
XILUMUNI:	Sheks swi nga ha vula ku ninginisa.
MAVHAVAZA:	Se hi ku Muninginisi. Ma swi kuma? ...
XILUMUNI:	Loko se hi xaxameta mavito lawa hi ta ku Tshikani Mininginisi Chawuke ...
MATANATO:	Yanani emahlweni. Ndza mi yingisa.
XILUMUNI:	Se leswi mi ngo rhurhumela kokwana Matanato, swi lo yini?

MATANATO:	A ndzi tivi ku ri ndzi rhurhumerisa hi yini vandzuwe.
MAVHAVAZA:	Loko hi ta eka nhloko ya mhaka, ndzi pfumeleleni ndzi mi pfula mahlo tatana Matanato.
MATANATO:	Tanani na tona Mugwena. Ndza yingisa.
MAVHAVAZA:	Mubvhana loyi va nge i Rhoda ma yelana. Mi fana ngopfu na yena. Kumbe swo voniwa hi mina ntsena a ndzi tivi.
MATANATO:	Hayikhona <i>mani</i> .
MAVHAVAZA:	A nga kona un'wana wa ka n'wina a nga tshama a tirha kwala Joni a thela a helela kwala?
MATANATO:	A a ri kona kambe se u lovile. A a ri hosi ya mina lonkulu loyi a tlhandlamiwaka hi tata wa nsati wa n'wina Topisa.
XILUMUNI:	A va ku i mani vito ra yena?
MATANATO:	I buti Tshikani Mininginisi Chauke. A a ri kholwa. U fele kwala Joni. Sirha rakwe a ku na loyi a ri tivaka. U lo na xambila ku ta haleno xilungwini, ko va makumu, a hundzuka kholwa. Kumbe mana wa Rhoda wa ri tiva.
MAVHAVAZA:	Se hi ta vula yini xin'wana?

- 11.8 Boxa vito ra muporofeta loyi a pfuneteke ku tshikisa N'wa-Xirhami ku nwa byalwa? (1)
- 11.9 Hi xihhi xiboho lexi tekiweke hi Matanato endzhaku ka mbhurisano lowu? (2)
- 11.10 Boxa nkongomelo wa tsalwa leri. (2)
- 11.11 Ku pfula mahlo swi vula yini eka marito ya Mavhavaza lama nge: 'Ndzi pfumeleleni ndzi mi pfula mahlo tatana Matanato.' (2)
- 11.12 Nyika vonelo ra wena ehenhla ka marito lawa Mavhavaza a ya byelaka Matanato lama nge: 'Mubvhana loyi va nge i Rhoda ma yelana. Mi fana ngopfu na yena. Kumbe swo voniwa hi mina ntsena a ndzi tivi.' (2)
- 11.13 Xana swa humelela evuton'wini leswi nga endleka eka Matanato na Rhoda swo rhandzana va ri maxaka ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 11.14 Loko a ku ri wena u rhandzana na munhu kutani emakumu u ya kuma leswaku i n'wana wa buti wa wena a wu ta swi endlisa ku yini? (2)

[25]

SWILERISO:

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400–450, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI hi endlelo ro xaxameta timhakankulu.
- Lemuka: Loko u hlamula xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa XIMBANGU eka XIYENGE XA B, hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE XA C.

XIVUTISO XA 12 (XITSALWANA)**VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula xivutiso lexi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA I

BONEKA: Ndzi lava leswaku u basisa endlwini.

BODZANI: Mi lava leswaku ndzi basisa ndzi ri ndzexe xana?

BONEKA: A wu swi lavisa ku yini xana?

BODZANI: Mina a ndzi nga swi koti hikuva tsolo ra mina ra vava. Ndzi hume xirhumbana.

BONEKA: *(A ri karhi a n'wi khoma-khoma tsolo.)* U nga vileli n'wananga ndzi ta vitana Khegu u ta ta basisa a hi mina ndzi nga te mhani wa yena a tipengisa a famba. *(A vitana Khegu.)* Khegoo ...

Kombisa hilaha n'wangulano lowu wu tiyisisaka hakona vutsandzeki bya Boneka eka ku khoma vana ku fana.

[25]

XIVUTISO XA 13 (XIMBANGU)**VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA J

BONEKA: Sweswo u ta ndzi byela loko hi ri karhi hi famba, a ndzi lavi ku huhwa na wena mina. Phela tata wa wena u te ndzi nga vuyi na wena a tlhela a lerisa leswaku loko ndzo vuya na wena u ta ku phapha hi xihloka. Ndzi byeli leswaku hi le ka mani u tshika ku ndzi vungunya a ndzi kokwana wa wena phela mina.

KHEGU: *(A vulavulela ehansi.) ...*

BONEKA: Mina a ndzi lavi ku rhumisa. Ndzi lava ku famba hi ndzexe. Hatlisa u ndzi komba muti wa kona u nga tifadisi phela.

KHEGU: *(A kombeta hi rintihlo.)* Hi lahaya. Hi jikela evokweni ra ximatsi. Lahaya ku nga na yindlu leyikulu yo basa.

BONEKA: A wo lava ku ndzi nghenisa emitini ya vanhu va ta ndzi ba ka wena Khegu? Kwala mutini walowu ku na munhu wo ringana ku ganga wena kwala?

KHEGU: A hi ngheneni hi ndzawuta phela.

BONEKA: *(Hi rito ra le henhla.)* Ndzawini laha mutini. Ndzi ri ndzawinee ... swi lo yini mi ngo tipfalela loko mi vona hina, pfulani kunene.

KHEGU: A hi tlheleni mhani onge a ku na munhu.

BONEKA: A wu nyumi ni ku vula sweswo. U lava ku tlhela u ya kwihi?

KHEGU: A ndzi vona leswi ku nga riki na munhu.

BONEKA: Ndzi nge tlheli loko va nga pfulangi yindlu leyi. Munhu wa kona i wa njhani xana? I jaha kumbe i mukhalabye? Wa tirha kumbe a nga tirhi? U na nsati kumbe u hava xana?

KHEGU: I mufana. Ku tirha wa tirha naswona nsati a nga si teka.

BONEKA: Hi ku vona ka wena u vona onge u ta pfumela xana?

KHEGU: Sweswo a ndzi na vumbhoni. Lexi nga embilwini ya munhu un'wana na un'wana xo tiva hi yena a ri yexe.

13.1 Xana muti lowu Boneka na Khegu a va ya eka wona i wa ka mani naswona a va ya endla yini emutini lowu? (2)

13.2 Boxa leswi swi endliweke hi Boneka loko a suka emutini lowu leswaku a ta va na kurhula emoyeni. (1)

- 13.3 Pimanisa mavulavulelo ya Boneka na ya Khegu eka n'wangulano lowu. (2)
- 13.4 Loyi a nga endla leswaku Bodzani a tikuma a ri eka xiyimo xo fana na lexi Khegu a nga eka xona i mani?
Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti landzelaka:
A Khetani
B Xikweni
C Matandzeni
D Xitlhangu (1)
- 13.5 Nandzelelano wa swivutiso leswi landzelaka leswi Boneka a swi vutisaka Khegu wu nga va wu ri na nkoka muni?
'Munhu wa kona i wa njhani xana? I jaha kumbe i mukhalabye? Wa tirha kumbe a nga tirhi? U na nsati kumbe u hava xana?' (2)
- 13.6 Nhlamulo ya Khegu ya leswaku: 'I mufana. Ku tirha wa tirha naswona nsati a nga si teka,' yi nga va yi n'wi khome njhani Boneka? (2)
- 13.7 Boneka u ri: 'A wo lava ku ndzi nghenisa emitini ya vanhu va ta ndzi ba ka wena Khegu?' Xana xivangelo xo va a vulavurisa xileswi hi xihi? (2)
- 13.8 Xiyimo lexi a xi yisa Boneka na Khegu emutini lowu xi humelerile na le ka Bodzani, kambe Boneka a nga ri tekangi goza leri a ri tekeleke Khegu. Xana u nga n'wi tsundzuxa yini hi endlelo leri? (1)
- 13.9 Mandzawutelo ya Boneka emutini lowu a va yile eka wona u vona ma ri lamanene xana? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

NA

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA K

BONEKA: Ku na Bodzani. Khetani u ze u n'wi vona hi mpfhuka ri xa naa?
BODZANI: A ndzi se va vona. Ndzi twe van'wana va ku va va vonile exitichini ...
BONEKA: Ku na wena Khegu!
KHEGU: Mhani.
BONEKA: U nga ta haleno.
KHEGU: (A *khidzamide*.) Ndzi fikile mhani.
BONEKA: Khetani u yile kwihi xana?

KHEGU: A ndzi swi tivi.

BONEKA: Endlwini ya yena u kambile xana?

KHEGU: A ndzi yile kambe a ndzi va kumangi.

BONEKA: (A *tikwatisa.*) Wa tiva wena u na mona *sterek*. U ri a wu swi tivi leswaku Khetani u yile kwihi ku ri hi ku wa swi tiva naa?

KHEGU: Mi ndzi vutisela yini ku ri hi ku ma swi tiva leswaku va yile kwihi xana? ...

BONEKA: U hlamula mina swilo sweswo ku na wena Khegu xana? Naswona ndzi tiva u hlongoriwile khale a ndzi tivi leswaku wa ha ndzi nyangatsela yini. Hatlisa u ndzi nyizela, gede yi pfuriwile ndzi ta ya yi pfala hi hafu ku bile awara ya nkombo nimadyambu.

KHEGU: N'wina hambu mi nga hlamuriwanga nchumu mi ri mi hlamuriwile. Mhaka yikulu i ku Xikwembu xa mi vona. Xa swi tiva ni ku swi vona hinkwaswo tanihileswi xi nga ehenhla ka hinkwaswo.

BONEKA: Mina hambu wo ndzi khongelela u nga ehleketi leswaku ndzi ta fa sweswi. Hambu ku hlupheka a ndzi nga hlupheki sweswi, ndzi ta za ndzi ya fa ndzi nga hluphekangi. U ta rhendzeleka na misava hinkwayo u ri karhi u hlupheka mina yena do! Ku sukela namuntlha a ndza ha lavi ku byeriwa hi ta Xikwembu. I Xikwembu xa yini? Hikwalaho ka yini xi nga ndzi khomangi leswi a ndzi vabya xana? Ndzi vabyile ndzi za ndzi lava ku fa kambe ku ndzi horisa do!

- 13.10 Xana Khetani u yile kwihi ku kala a laviwa hi Boneka naswona a a ya endla yini? (2)
- 13.11 Kun'wana endzeni ka tsalwa ku vuriwa leswaku Khegu na Bodzani va bihisiwile emirini. Kombisa ku hambana loku nga kona exikarhi ka vavanuna lava va va bihiseke emirini. (2)
- 13.12 Hikwalaho ka yini Khegu a ku a nga swi tivi leswaku Khetani u yile kwihi kasi entiyisweni wa swi tiva? (2)
- 13.13 Kombisa xikhovolelontlangu lexi humelerisiwaka hi marito ya Boneka lama nge: 'Hambu ku hlupheka a ndzi nga hlupheki sweswi, ndzi ta za ndzi ya fa ndzi nga hluphekangi.' (2)
- 13.14 Xana u vona Khetani a endlile kahle ku va a yile endhawini leyi u yi boxeke eka 13.10? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[25]

SWILERISO:

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400–450, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI hi endlelo ro xaxameta timhakankulu.
- Lemuka: Loko u hlamula xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa XIMBANGU eka XIYENGE XA B, hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE XA C.

XIVUTISO XA 14 (XITSALWANA)**XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****NTLANGU: Kasi rona hi rihhi?**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula xivutiso lexi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA L

THOMAS: (*A ri karhi a kombetela hi mavoko*) Hii, mina swilo sweswo a ndzi lavi no swi twa *bra* Jele. Swi pfuna yini ku kuma *distinction* eka *Matric* kambe loko u ya emahlweni u nga wu voni ntlangu?

KHANGELA: (*A ri karhi a pfumelela hi nhloko*) Kwalaho wa vurisa *bra* Tom, *besides* ku ka u nga twi nchumu e-*Tertiary*, swi na nghozi hikuva munhu a nga ku xavisela *question paper* yo ka yi nga ri yona hi ku lava mali. Ivi loko u fika exikambelweni u ku gaa, hi xikosi, hi ku hlamala phepha ro ka ri nga ri rona leri u nga xava rona.

JELE: (*A ri karhi a chela biya*) *Never*, sweswo swi humelela *bra* ya mina! Vafowethu lavaya va bayisaka va tirha kona exivindzini xa *Exam Section* lero a ndzi chavi ku biha na kun'we.

MAFADA: (*A ri karhi a minya nghilazi ya biya*) Va tshikisi sweswo *bra* ya mina loko va chava ku tirhisa *opportunity* leyi. Va tshiki *and let them study hard and fail softly*. Futhi loko byo bayiza byi hatla byi hi nyika ti-*exam numbers*, a ndzi nga ha heti nkarhi hi ku ta exikolweni masiku hinkwawo, ndzi ta titshamela ekaya ndzi mandzela ti-*question paper*.

Hi ku leteriwa hi ntshaho lowu nga laha henhla, hlamusela hilaha ku tsandzeka ku tikarhata eka ku hlaya tibuku hi ku tshembela eka ku xava phepha ra xikambelo swi nga ngenisa Mafada na Jele ekhombyeni hakona.

[25]

XIVUTISO XA 15 (XIMBANGU)**XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****Swona swi ri swa yini!**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA M

KHOMBO:	Namuntlha a ndzi nge etleli a nga se vuya la! U ta ta ndzi byela hi xin'wexin'we lomu a a ye kona! Ndzi ta n'wi komba xo mita hi huku namuntlha! A nga ndzi tivi kahle hi! <i>(Nsatimuni a huma. Khombo a fika a tshama esofeni a ri karhi a hefemuteka hi ku kwata. Endzhaku ka nkarhi byi phaha. Ku twakala ku gongondza swintsongo efasitereni. Nsatimuni wa nghena hi ku nyandlamela. U pfula rivanti. Ku nghena Nyeleti)</i>
NSATIMUNI/MIDLAYI:	<i>(Hi ku hlevetela)</i> U nga bi huwa! Nghena kahle hikuva tata wa wena u virile namuntlha. <i>(Va nyandlamela va ri karhi va khomanile va hundza kwala kusuhi ni mukhalabye va ya nghena ekamareni ra Nyeleti va pfala. Va sungula ku vulavula hi ku hlevetela)</i> U nga lo nswaa, ku sukela Friday, u fambe njhani ka mukon'wana wanga wa xilungwatana?
NYELETI:	<i>(Hi ku nyanyuka)</i> Heyi, mama, ndzi fambe kahle ngopfu. <i>Like this time</i> phela a ndzi nga yangi eka Stevenson mama, phela <i>like</i> se ndzi kume Xikulani xin'wana va nge i Farouk xa lahaya ka Laduma Hardware eka mavhiki lama nga hundza. Farouk <i>like</i> xi dyisa ku tlula Steve.
NSATIMUNI/MIDLAYI:	<i>(Hi ku tsaka)</i> Sweswo swi xongile n'wananga hikuva <i>New South Afrika</i> a yi na mindzelekano.
NYELETI:	I ntiyiso wolowo mama, <i>like</i> phela Valungu ni Makula va dyisa, a va fani na vamadakeni lava nga ta ku dlayisa ndlala hikuva a swi na mali. <i>Like</i> namuntlha mina na Farouk a hi ye kwihi? <i>Kwale Venda Sun</i> eThohoyandou.
NSATIMUNI/MIDLAYI:	Xuu, mi huma Va-Thohoyandou leswi mi nga tani?

15.1 Boxa muti lowu swimunhuhatwa leswi swi vulavulaka swi ri eka wona. (1)

15.2 Hi wahi marito lawa Nsatimuni/Midlayi a ya vuleke loko a byeriwile leswaku n'wana wa yena Nyeleti u HIV *positive*?

Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti landzelaka:

- A Yoo, n'wananga! Ndzi dlele n'wanangooo!
- B N'wananga mbuya! A mi ambi ku nona ka muongori hikuva ku fa ka yona hi ku twile.
- C Swi ndzi tiyisa nhlana sweswo. Se u kwihi?
- D N'wananga mbuya! Va n'wi dlele valoyi va tiko leri! (1)

- 15.3 Hlamusela mihandzu leyi Madambi na Nyeleti va yi tshoveleke hikwalaho ko va va nga kurisiwangi kahle hi mana wa vona Nsatimuni/Midlayi. (2)
- 15.4 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka xintlangwana lexi? (2)
- 15.5 Vito ra Madambi ri fambelana njhani na leswi humelelaka eka xintlangwana lexi? (2)
- 15.6 Hlamusela hungunkulu leri xintlangwana lexi xi vulavulaka hi rona. (2)
- 15.7 Khombo u vula yini loko a ku u ta komba Nyeleti xo mita hi huku? (1)
- 15.8 Xana u nga n'wi tsundzuxa yini Nsatimuni/Midlayi mayelana na makuriselo ya vana ke? (1)

NA**Yoo, ndzi tidlele minoo!**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA N

HADISA:	U nga chavi n'wananga, tiyisela hikuva antirho lowu u lavaka ku wu maha wu lava xibindi. (A andlala xitheve ivi a tshama. A komba Misery leswaku a tshama. Ivi a tshama) Ina, tana nato phela, ndzi ku pfuna hi yini n'wananga?
MISERY:	(Hi ku kanakana) N'wina bava, ku vula ntiyiso a ndzi tivi leswaku ndzi nga sungula kwihi? (A miyelanyana)
HADISA:	Loko u lava swilo swi ku fambela kahle u nga chavi ku ndi byela mhakhi. Hlaya ndi ku yencela swoswi!
MISERY:	Hileswaku, eeeee, ndzi lava ku pfuniwa n'wina bava. Hileswaku ndza tikeriwa n'wina bava. Ndzi tikeriwa swinene n'wina bava. Se ndzi kombela leswaku mi ndzi pfuna ku ndzi rhula ndzhwalo lowu leswaku ndzi sala ndzi phyuphyile-vu na mina.
HADISA:	A wu se na khuluma swoswo, ku rhula ndzhwalo u bala njhani? Bana nhloko ya mhaka leswaku ndi ta hatla ndi ku pfuna. Mina ndi pfuna vanhu vo tala lava nga ni tinkingha. U nga chavi nchumu n'wananga. Wa n'wi vona <i>mistress</i> luya wo famba hi ximovhana xo tshwuka xi nga bebula vhilwa seniya ndzhaku, u ...
MISERY:	(Hi ku nyanyuka) Ndza n'wi tiva!

HADISA:	U pfune hi mina kwala.
MISERY:	Ihii?
HADISA:	Hi swona. Xiganama u xi kume kwala ka mina. Kumbe a wu ndi tshembi? Wa n'wi vona na nsati luya wa ka Makhubele luya, na yena u lunghe kola ka mina. Wa n'wi vona na luya wa ka Khosa luya, na yena u lunghe kola. Wa n'wi vona luya wa ka Mathebula luya, na yena u lunghe kola.
MISERY:	Ee! Swi ri ma swi kota.

- 15.9 I yini lexi Misery a a chava xona ku kala Hadisa a n'wi khongotela leswaku a nga chavi? (1)
- 15.10 I mani loyi a tiviseke Misery hi ta n'anga Hadisa, naswona a swi sukela kwihi ku kala a n'wi tivisa? (3)
- 15.11 Xana Hadisa u vula yini loko a ku Misery u fanele ku ba nhloko ya mhaka leswaku a ta kota ku pfuneka? (2)
- 15.12 Vito ra xintlangwana lexi ri yelana njhani na timhaka leti humelelaka eka xona? (2)
- 15.13 Hlamusela leswi Misery a vulaka swona loko a byela n'anga Hadisa leswaku wa tikeriwa, u lava ku rhuriwa ndzhwalo. (1)
- 15.14 Xana loko Misery a a ri munghana wa wena a wu ta n'wi tsundzuxa yini mayelana na mhaka leyi a yerile yona eka n'anga Hadisa? (2)
- 15.15 Mhaka leyi endliweke hi Misery eka xintlangwana lexi ya khorwisa ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[25]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 25
NTSENGO WA TIMARAKA: 80